

DARIUSZ MATELSKI

Poznań

LOSY POLSKIEGO DZIEDZICTWA KULTURALNEGO W LATACH DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ I PO JEJ ZAKOŃCZENIU W HISTORIOGRAFII

Przez polskie dziedzictwo kulturalne rozumiem „...zasób rzeczy nieruchomych i ruchomych wraz ze związanymi z nim wartościami duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi uznawanymi za podstawę ochrony prawnej dla dobra konkretnego społeczeństwa i jego rozwoju oraz dla przekazania ich następnym pokoleniom, z uwagi na zrozumiałe i akceptowane wartości historyczne, patriotyczne, religijne, naukowe i artystyczne, mające znaczenie dla tożsamości i ciągłości rozwoju politycznego, społecznego i kulturalnego, dowodzenia prawd i upamiętniania wydarzeń historycznych, kultywowania poczucia piękna i wspólnoty cywilizacyjnej”¹. W pojęciu tym – znacznie pojemniejszym niż definicja dóbr kultury – mamy na uwadze losy polskich archiwów, bibliotek, dzieł sztuki i pomników – czyli dóbr ruchomych i nieruchomych.

Władze polskie na początku 1939 roku zdawały sobie doskonale sprawę, iż pogorszenie stosunków polsko-niemieckich po *Globallösung* z 25 października 1938 roku² może zakończyć się konfliktem zbrojnym. Wówczas rozpo-

¹ Wskazać tutaj należy monumentalne prace J. P. Pruszyńskiego (ur. 1941): *Dziedzictwo kultury. Teorie. Dylematy restytucji*, „Przegląd Wschodni”, t. VIII, 2002, z. 2 (30), s. 360; idem, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. I–II, Kraków 2001. Zob. także: A. Przyborowska-Klimczak, *Pojęcie „dziedzictwa kulturalnego” w prawie międzynarodowym*, „Sprawy Międzynarodowe”, 1990, nr 4, s. 101–114.

² Wówczas minister spraw zagranicznych Trzeciej Rzeszy Joachim von Ribbentrop (1893–1946) zaproponował polskiemu ambasadorowi w Berlinie Józefowi Lipskiemu (1894–1958) przyłączenie Gdańska do Niemiec, budowę eksterytorialnej autostrady i linii kolejowej między Rzeszą i Prusami Wschodnimi przez polskie Pomorze oraz przystąpienie

czął się pierwszy etap przekazywania akt (wytworzonych do 1933 roku) Ambasady RP w Berlinie i polskich placówek konsularnych w Niemczech (konsulatów generalnych w Berlinie, Królewcu, Monachium, Opolu i Wrocławiu oraz konsulatów w Düsseldorfie, Hamburgu, Kwidzynie, Lipsku, Olsztynie, Pile i Szczecinie) do Warszawy³. Również Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w styczniu 1939 roku rozpoczęło przygotowania do zabezpieczenia ważniejszych archiwaliów, a także akt władz, urzędów i instytucji na wypadek wojny⁴. Sejm odnośną ustawę o wycofaniu urzędów, ludności i mienia z zagrożonych obszarów państwa przyjął 30 marca 1939 roku⁵. Przewidywała ona, że **ochrona mienia może nastąpić albo przez jego zabezpieczenie na miejscu, albo przez ewakuację**. Szczegółowe rozporządzenie w tej kwestii minister spraw wewnętrznych gen. Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962) ogłosił dopiero 2 sierpnia 1939 roku⁶. Czasu na wprowadzenie go w życie pozostało więc niewiele⁷.

Wypowiedzenie przez Adolfa Hitlera (1889–1945) 28 kwietnia 1939 roku polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy (z 26 stycznia 1934 roku, podpisanej na 10 lat)⁸ spowodowało wydanie przez polski MSZ polecenia placówkom dyplomatycznym na obszarze Niemiec, aby ewakuowały do Polski własne składnice akt oraz dokonały brakowania i spalenia części akt tajnych (zwłaszcza „Przeglądu Informacyjnego Polska a Zagranica” – PiPaZ) wytworzonych od 1933 do 1937 roku. Natomiast akta z lat

Polski do Paktu Antykominternowskiego. M. Wojciechowski, *Stosunki polsko-niemieckie 1933–1938*, Poznań 1980, s. 505–514; B. Drewniak, *Polsko-niemieckie zbliżenia w kręgu kultury 1919–1939. Studia – szkice – sylwetki*, Gdańsk 2005. Chociaż pierwsza sugestia w tej sprawie została wypowiedziana 7 października 1938 roku – a więc pięć dni po wkroczeniu wojska polskiego na Śląsk Cieszyński – przez ministra gospodarki Rzeszy Waltera Funka w rozmowie z ambasadorem RP w Ankarze Michałem Sokolnickim (1880–1967). Zob. M. Sokolnicki, *Dziennik ankarcki 1939–1943*, Londyn 1965, s. 549.

³ E. Kołodziej, *Inwentarze akt konsulatów polskich w Niemczech 1918–1939*, Opole 1983, s. 14.

⁴ M. Stażewski, *Poszukiwania ewakuowanych akt polskich, prowadzone przez niemieckie władze okupacyjne w czasie II wojny światowej*, „Archeion”, 1984, t. LXXVIII, s. 211.

⁵ Dz.U. RP, 1939, nr 29, poz. 197.

⁶ Dz.U. RP, 1939, nr 82, poz. 531.

⁷ D. Matelski, *Ewakuacja i straty dóbr kultury zachodniej i centralnej Polski w 1939 roku*, „Zapiski Historyczne”, t. LXVIII, 2003, z. 1 s. 59–78.

⁸ Wypowiadając deklarację kanclerz Trzeciej Rzeszy powołał się na polski precedens z jednostronnym zawieszeniem przez Józefa Becka 13 września 1934 roku obowiązywania na obszarze Polski postanowień traktatu mniejszościowego. Zob. D. Matelski, *Niemcy w Polsce w XX wieku*, Warszawa – Poznań 1999, s. 77 i 156–158.

1938–1939 polecono przesłać do Ambasady RP w Berlinie⁹. Jako pierwsza działania ewakuacyjne podjęła Ambasada RP w Berlinie¹⁰. Jednak wobec trudności transportowych zgodnie z okólnikiem MSZ z 18 sierpnia 1939 roku (przy braku możliwości wywiezienia za granicę) polecono ich spalenie¹¹. Zagadnieniom tym uwagę szerzej poświęcił w 1971 roku Edward Kołodziej (ur. 1940) z Archiwum Akt Nowych w Warszawie w opracowaniu zatytułowanym *Organizacja Ambasady RP w Berlinie w latach (1919), 1920–1939 i pozostałe po niej akta*¹², a dziesięć lat wcześniej sygnalizował to zagadnienie Kazimierz Wojewoda (ur. 1930), który pisał: „Już od 25 sierpnia [1939 roku], Archiwum [MSZ] rozpoczęło palenie akt drugorzędnych i duplikatów, ale kiedy w przeddzień ewakuacji nastąpiło natężenie niszczenia akt, palono również akta specjalnie tajne, a więc akta funduszu specjalnego i archiwum szyfrowe”¹³.

Natomiast drugi okólnik z tego samego dnia – adresowany do placówek dyplomatycznych w Belgii, Jugosławii, Słowacji, Szwajcarii, w Watykanie i we Włoszech, na Węgrzech oraz w Wiedniu i Pradze – polecał, aby w możliwie najkrótszym czasie przesłać do Archiwum MSZ w Warszawie wszystkie akta rzeczowe z lat 1918–1932¹⁴. Również archiwum polskiego MSZ w końcu

⁹ Podobne działania podjęła również ambasada niemiecka w Warszawie. W raporcie polskiego MSW czytamy: „Od pewnego czasu w Ambasadzie Niemieckiej w Warszawie są segregowane akta; niektóre z nich są pakowane w skrzynie i wywożone przez specjalnego kuriera do Niemiec, inne zaś w b.[ardzo] dużej ilości spalane są na miejscu z zachowaniem wielkiej ostrożności i w obecności wyższych urzędników”. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie-Rembertowie, Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych, sygn. 302.10.24, Komunikat informacyjny z życia mniejszości narodowych nr 26 z 30 czerwca 1939, s. 315–315a; D. Matelski, *Niemcy w Polsce w 1939 r. w świetle raportów Wydziału Narodowościowego MSW*, cz. III: *Maj–czerwiec 1939 r.*, Poznań 2002, s. 38–40.

¹⁰ Pogorszenie stosunków polsko-niemieckich wiosną 1939 roku wywołało nerwowość w polskich przedstawicielstwach dyplomatycznych w Niemczech. Jak podawał wojewoda poznański płk Artur Maruszewski (opierając się na informacji od przebywającego 26 kwietnia na urlopie w Poznaniu portiera ambasady Walentego Nowaka), pierwsza partia akt opuściła gmach ambasady już 25 kwietnia 1939 roku i pocztą dyplomatyczną trafiła do archiwum MSZ. APP, Urząd Wojewódzki Poznański 1919–1939, Komunikat dzienny wojewody poznańskiego nr 94 z 27 kwietnia 1939 roku, s. 128. Zob. D. Matelski, *Niemcy w Wielkopolsce w miesiącach poprzedzających wybuch II wojny światowej*, „Przegląd Zachodni”, 1994, nr 1, s. 78, przyp. 9.

¹¹ AAN, Konsulat RP w Hamburgu, sygn. 32, Okólnik nr GMA 490/9 z 18 sierpnia 1939 r.; b.p.

¹² E. Kołodziej, *Organizacja Ambasady RP w Berlinie w latach (1919), 1920–1939 i pozostałe po niej akta*, „Archeion”, 1971, t. LV, s. 115.

¹³ K. Wojewoda, *Zasoby archiwalne Ministerstwa Spraw Zagranicznych z okresu 1918–1939*, „Archeion”, 1961, t. XXXIV, s. 79.

¹⁴ AAN, Konsulat RP w Hamburgu, sygn. 32, Okólnik nr GMA 490/10 z 18 sierpnia 1939 r.; b.p.

sierpnia 1939 roku przeprowadziło wstępne brakowanie akt oraz ich spalenie (akta MSZ oraz placówek dyplomatycznych). Resztę wyselekcjonowanych archiwaliów w skrzyniach przygotowano do ewakuacji – na co zwracali zgodnie uwagę K. Wojewoda i E. Kołodziej¹⁵. Z kolei z Inspektoratu Celnego w Gdańsku przywieziono do Warszawy 7 tomów akt tajnych (w tym akta dotyczące szykan i bojkotu polskich inspektorów celnych wraz z notatkami konfidentów polskiego wywiadu), które w sierpniu 1939 roku przejęło Ministerstwo Skarbu – co znalazło swoje odbicie w tekście Wojciecha Zyśko o niemieckim urzędzie archiwalnym w Lublinie w latach 1939–1944¹⁶.

Zagrożenie wojenne w 1939 roku zmusiło MWRiOP – po naradzie 15 maja naczelnika Wydziału Archiwów Państwowych z dyrektorami archiwów warszawskich – do wydania zaleceń dotyczących zabezpieczenia dóbr kultury na wypadek konfliktu zbrojnego¹⁷. Archiwa i biblioteki oraz muzea w czerwcu¹⁸, lipcu i sierpniu 1939 roku podjęły czynności zmierzające do ewakuacji z województw zachodnich (pomorskie, poznańskie i śląskie) i centralnych (łódzkie i warszawskie)¹⁹ swoich zasobów na kresy wschodnie Polski. Z kresów zachodnich ewakuowano także archiwa prywatne: Archiwum Książąt Pszczyńskich (49 skrzyń do Lwowa), archiwum Tarnowskich z Suchej koło Żywca (48 skrzyń do Kozłówki w województwie lubelskim),

¹⁵ K. Wojewoda, *Zasoby archiwalne...*, s. 78; E. Kołodziej, *Inwentarze akt konsulatów polskich...*, s. 14.

¹⁶ W. Zyśko, *Niemiecki Urząd Archiwalny w Lublinie w latach 1939–1944 i jego nadzór nad działalnością Archiwum Państwowego*, „Archeion”, 1975, t. LXIII, s. 35.

¹⁷ Wytyczne dyrektora Departamentu Sztuki MWRiOP dr. Władysława Zawistowskiego z kwietnia 1939 roku przewidywały, że ochronie na miejscu mają podlegać „zabytki ruchome: archiwa, biblioteki, muzea, zbiory publiczne i prywatne, skarbcze kościelne oraz cenniejsze zabytki należące do korporacji publiczno-prawnych i osób prywatnych”. Natomiast ewakuacją mają być objęte wyłącznie „wyjątkowej wartości dzieła sztuki przede wszystkim polskiej, rękopisy, stare druki oraz archiwalia dotyczące historii państwowości polskiej”. AAN, MWRiOP, sygn. 7054, s. 307–309; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, s. 405.

¹⁸ W dniach 24–27 czerwca 1939 roku w Gdyni obradował XV Zjazd Związku Muzeów, podczas którego przedyskutowano zagadnienia związane z zabezpieczeniem oraz ewakuacją zbiorów lub pojedynczych eksponatów na wypadek wojny. Zob. *Referaty na XV Zjazd Związku Muzeów*, Kraków 1939. Jak konstatuje Jan Pruszyński: „W większości muzeów – ufając w moc traktatów – zbiorów nie zabezpieczono, przewidując jedynie, że w razie konieczności zostaną one zdeponowane w magazynach utworzonych w kazamatkach warszawskich fortów Legionów, Sokolnickiego i Traugutta, w podziemiach Zamku Ujazdowskiego, w poaustriackich fortyfikacjach Krakowa, w twierdzy przemyskiej oraz w nowym budynku muzealnym w Lublinie”. J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, s. 406–407.

¹⁹ Zob. szerzej: D. Matelski, *Ewakuacja i straty dóbr kultury zachodniej i centralnej Polski w 1939 r.*, „Zapiski Historyczne”, t. LXVIII, 2003, nr 1, s. 59–79.

archiwum Komierowskich z Komierowa (5 skrzyń do Różanki nad Bugiem), archiwum Skórzewskich z Czerniejewa, archiwalia kościelne diecezji chełmińskiej z Pelplina (8 skrzyń do Zamościa i Torunia) oraz archidiecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej z Poznania i Gniezna do Lubartowa²⁰. Inne archiwa prywatne wielkiej własności ziemskiej pozostały na miejscu²¹. Nie ewakuowali swoich zabytków i dzieł sztuki także znani kolekcjonerzy: Marian Gumowski (1881–1974), Stanisław Janczewski, Stefan Niklewicz, Andrzej Przybylski i Ludwik Solski (1855–1954) – co opracował gruntownie Cezariusz Skuza (ur. 1946)²². Podobnie postąpił również hr. Adam Potocki z Krakowa – właściciel najbogatszego prywatnego zbioru numizmatycznego w Polsce (około 14 tys. monet i medali, w tym około 860 monet złotych) – na co zwrócił uwagę Marian Gumowski²³.

Ewakuowane zostały państwowe i prywatne dzieła sztuki. Licząca ponad pięć tysięcy płócien słynna kolekcja Czartoryskich przewieziona została z Gołuchowa pod Poznaniem oraz z Krakowa do piwnic wiejskiej rezydencji tego rodu w Sieniawie (wspaniała kolekcja dzieł złotniczych, monet, polskich pamiątek historycznych oraz wielka liczba rycin Dürera). Również do Sieniawy książkę Augustyn Czartoryski nakazał ewakuację (przy sprzeciwie Marii Ludwicy Czartoryskiej) najcenniejszych zbiorów z Muzeum Czartoryskich w Krakowie. Natomiast z Gołuchowa do piwnic prywatnego domu Czartoryskich w Warszawie w 28 skrzyniach ewakuowano słynny ryton z terakoty, brązy starożytne, szkła starochrześcijańskie, zbiory emalii, a także

²⁰ M. Antonów, *Dwudziestopięćlecie Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Katowicach (1932–1957)*, „Archeion”, 1958, t. XXVIII, s. 31–45; T. Włodarska, B. Spyra, *Historia Archiwum Książąt Pszczyńskich*, „Archeion”, 1962, t. XXXVII, s. 191–206; P. Bańkowski, *Dola i niedola i zawile dzieje listów Stanisława Konarskiego z lat 1725–1773*, „Archeion”, 1975, t. LXIII, s. 95–143; A. Liedtke, *Archiwa diecezji chełmińskiej*, „Zapiski TNT”, t. XIII, 1947, z. 1–4, s. 101–102; J. Nowacki, *Losy wojenne Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 1945–1946, t. XIII, s. 44–46; M. Stażewski, *Niemiecka polityka archiwalna na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy (1939–1945)*, Warszawa – Łódź 1991, s. 80; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, s. 408.

²¹ Zaliczyć do nich można archiwa: Potockich z Łańcuta i Podhorców; Radolińskich z Jarocina, Białej i Borzęciszek; Sanguszków ze Sławuty i Gumnisk; Poniatowskich z Jabłonny; Ostrowskich z Ujazdu i Makuszyna, Wielopolskich z Chrobrza i Milanowa; Lubomirskich z Małej Wsi; Radziwiłłów z Nieborowa; Potulickich z Obór; Krasickich z Lecka. Zob. A. Stebelski, *Losy archiwów polskich w latach wojny 1939–1945*, „Rocznik Warszawski”, 1963, t. IV, Warszawa 1964, s. 169–217.

²² C. Skuza, *Wojenne i powojenne losy polskich skarbów narodowych*, Toruń 1994, s. 23–24.

²³ M. Gumowski, *Straty numizmatyki polskiej w czasie ostatniej wojny*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, 1940–1948, t. XXI, s. 128–130.

średniowieczne, renesansowe i barokowe wyroby przemysłu artystycznego oraz obraz Jana Mostaerta (1475–1555) *Portret mężczyzny* (w którym dopatrywano się wizerunku Karola VIII) – o czym pisał już w 1945 roku Stanisław Lorentz (1899–1991)²⁴.

Jak zauważyła w swojej monumentalnej pracy o grabieży Europy w latach drugiej wojny światowej Lynn H. Nicholas – rodzina Tarnowskich wysłała najcenniejsze dzieła sztuki do muzeum ufundowanego przez Lubomirskich we Lwowie. Z kolei książę Konstanty Drucki-Lubecki (1893–1940) zakopał swoje bezcenne srebra w piwnicy, a hrabia Alfred Potocki (1886–1958) schował swoją kolekcję w tradycyjnych kryjówkach w pałacu w Łańcucie (który mimo obecności wielu generałów niemieckich nigdy nie był przeszukiwany, albowiem „nie wypadło” nachodzić chrześniaka cesarza Wilhelma II)²⁵. Wiele dzieł z wiejskich i miejskich pałaców zostało wysłanych do Muzeum Narodowego w Warszawie²⁶. Natomiast Archiwum Potockich z Krzeszowic – przechowywane w Krakowie w Pałacu pod Baranami – zostało zdeponowane (23 skrzynie) w piwnicach gmachu Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. Po zajęciu miasta przez Niemców registraturę PAU wraz z Archiwum Potockich przeniesiono do magazynów Archiwum Państwowego w Krakowie – co zasygnalizowała w 1985 roku Anna Palarczykowska²⁷. Zaś Andrzej Tomczak (ur. 1922) wzmiankował, iż Maurycy Potocki z Jabłonny oddał w depozyt archiwum rodowe Archiwum Głównemu Akt Dawnych w Warszawie, dzięki czemu – złożone w schronie – szczęśliwie ocalało, w przeciwieństwie do akt gospodarczych Jabłonny, przechowywanych przy administracji dóbr w Warszawie²⁸.

²⁴ S. Lorentz, *Straty w dziełach sztuki i zabytkach przeszłości*, „Kwartalnik Historyczny”, r. LIII, 1939–1945, z. 3–4, s. 738. Zob. także: R. Bobrow, *Zaginione emalie ze zbiorów gotuchowskich*, „Cenne – Bezczne – Utracone”, nr 1 (13), luty 1999, s. 10–12.

²⁵ W sprawie pozostawienia zbiorów hr. Alfreda Potockiego w Łańcucie rozkaz wydał sam Hitler, gdyż w czasie Igrzysk Olimpijskich w Berlinie w 1936 roku był oczarowany urodą hrabiny Elżbiety Potockiej (matki Alfreda), zapraszał ją do swojej łoży (a pomijał ambasadora RP w Berlinie Józefa Lipskiego). A. Wysocki, *Tajemnice dyplomatycznego sejfu*, Warszawa 1988, s. 389. Zob. także: A. Potocki, *Master of Lancut*, London 1959.

²⁶ L. H. Nicholas, *Grabież Europy. Losy dzieł sztuki w Trzeciej Rzeszy i podczas II wojny światowej*, Kraków 1997, s. 60, 63 i 66.

²⁷ A. Palarczykowska, *Dzieje Archiwum Potockich z Krzeszowic*, „Archeion”, 1985, t. LXXIX, s. 93–117.

²⁸ A. Tomczak, *Zarys dziejów archiwów polskich i ich współczesna organizacja*, w: *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 391. Dziś praca ta wymagałaby gruntownego uzupełnienia, a także zmiany wielu prezentowanych w niej ocen, które autor musiał uwzględnić po licznych ingerencjach cenzury.

5 września 1939 roku generalny dyrektor Pruskich Archiwów Państwowych dr Ernst Zipfel (1891–1966) zwrócił się do dyrektorów archiwów, których obszar działania graniczył z Polską o zgłoszenie wykazu materiałów archiwalnych, jakie chcieliby uzyskać z archiwów i muzeów polskich. W dniu następnym E. Zipfel otrzymał od szefa Publikationsstelle Johanna Papritza (1898–1992) wykaz archiwów i zbiorów, które należy zabezpieczyć po przejściu frontu. Dla województwa pomorskiego były to archiwa w Bydgoszczy, Chełmnie, Pelplinie, Toruniu i Włocławku; dla województwa poznańskiego w Gnieźnie, Kaliszu, Kórniku, Lesznie, Poznaniu i Rogalinie; dla województwa warszawskiego w Łowiczu, Nieborowie i Płocku; dla województwa łódzkiego w Piotrkowie Trybunalskim; dla województwa kieleckiego w Częstochowie, Kielcach i Sandomierzu; dla województwa śląskiego w Katowicach, Lublińcu i Pszczynie; dla województwa krakowskiego w Krakowie, Nowym Targu, Suchej i Tarnowie; dla województwa białostockiego w Grodnie, Łomży i Suwałkach. Przy każdym z archiwów podano najważniejsze – z niemieckiego punktu widzenia – zespoły archiwalne odnoszące się nie tylko do okresu międzywojennego, ale także dla lat 1795–1918, a nawet okresu wcześniejszego. Obszernie zagadnienie to w 1984 roku omówił Marek Stażewski (ur. 1952)²⁹. Monografia ta została poprzedzona badaniami fragmentarycznymi dokonanymi dla Górnego Śląska przez Antoninę Staszaków³⁰, a dla Generalnego Gubernatorstwa – przez Rafała Fuksa i Stanisława Kanię (ur. 1931) w pracy zbiorowej pod redakcją Czesława Pilichowskiego (1914–1984)³¹.

Losy judaików na okupowanych ziemiach polskich opracowała badaczka niemiecka pochodzenia żydowskiego – Miriam Magall³². Zagadnienie to dwadzieścia lat później poruszył dopiero Dariusz Matelski, ukazując problem dóbr kultury ofiar Holocaustu³³.

²⁹ M. Stażewski, *Niemiecka polityka archiwalna na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy (1939–1945)*, Warszawa – Łódź 1991.

³⁰ A. Staszaków, *Polityka hitlerowska wobec archiwów polskich w świetle akt znajdujących się w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Katowicach*, „Archiwista”, 1979, nr 3–4, s. 21–29.

³¹ R. Fuks, S. Kania, *Grabież dzieł sztuki i niszczenie kultury polskiej*, w: *Zbrodnie i sprawy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, pod red. Cz. Pilichowskiego, Warszawa 1980.

³² M. Magall, *Kleine Geschichte der Jüdischen Kunst*, Köln 1984, s. 96–97.

³³ D. Matelski, *Problemy restytucji polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, Poznań 2003, s. 395–398; idem, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, t. I, Kraków 2006, s. 643–648.

Na podstawie porozumienia między Ministerstwem Spraw Wewnętrznych Rzeszy oraz rządem Prus, w połowie września 1939 roku³⁴ powołano specjalny oddział operacyjny kierowany przez prof. Petera Paulsena z Uniwersytetu w Rostocku (*Einsatzkommando Paulsen*), którego zadaniem była konfiskata polskich dóbr kultury. Nie są znane przypadki włączenia w tę akcję, aż do pierwszej dekady października, pruskiej służby archiwalnej (z wyjątkiem dr E. Randta i dr H. Goettinga – reprezentujących MSW Rzeszy). Jako pierwsi zagadnienie to ukazali Karol Grünberg i Andrzej Meżyński³⁵.

Już jesienią 1939 roku agendy rządu polskiego na uchodźstwie podjęły prace zmierzające do skatalogowania strat poniesionych w wyniku działań wojennych, a następnie polityki okupantów (wykonywali je zaangażowani w działalność polskiego państwa podziemnego archiwiści, bibliotekarze, muzealnicy i historycy sztuki)³⁶. Sumaryczny spis ogromu rabunków i strat Polski w latach 1939–1944 w dziedzinie dóbr kultury został sporządzony w Londynie na zlecenie rządu polskiego na uchodźstwie przez zespół ekspertów pod kierunkiem Karola Estreichera (1906–1984)³⁷. Temat ten był omawiany także w czasopismach krajowych bezpośrednio po wojnie. Antoni Rybarski (1886–1962) i Adam Stebelski (1894–1969) opracowali zagadnienia rewindykacji i zabezpieczania archiwaliów w pierwszych latach powojennych³⁸, a Witold Kieszkowski (1903–1950) – rewindykację dzieł sztuki

³⁴ „Mitteilungsblatt der Preußischen Archivverwaltung”, 1940, Bd. I, s. 8.

³⁵ K. Grünberg, *SS – czarna gwardia Hitlera*, Warszawa 1975, s. 246; M. Stażewski, *Niemiecka polityka archiwalna...*, s. 41–42. Zob. także: A. Meżyński, „Kommando Paulsen”. *Październik–grudzień 1939 r.*, Warszawa 1994.

³⁶ W Londynie pracownikami Biura Rewindykacji Strat Kulturalnych Ministerstwa Prac Kongresowych w Londynie w latach 1940–1945 byli: Czesława Chowaniec, Karol Estreicher jr (kierownik), M. Dienstl-Dąbrowa, Maciej Lorent, Danuta Marsówna, Janina Urbańska i Jerzy Żarnecki. Natomiast w Warszawie kierownictwo Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj stanowili: Antoni Czekalski, Marian Jaworski, Leszek Klima, Stefania Lassowy, Stanisław Lorentz (z-ca kierownika), Stefan Pieńkowski, Wacław Schayer, Ewa Szymkiewiczowa, Stanisław Tazbir i Czesław Wydech (kierownik). Zob. D. Matelski, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, Kraków 2006, t. I, s. 404 i t. II, s. 1012.

³⁷ K. Estreicher (red.), *Straty kultury polskiej. Katalog strat kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1944*, Londyn 1944, s. XVII, s. 497 (wyd. w j. angielskim: *Cultural Losses of Poland. Index of Polish cultural losses during the German occupation*). Zob. także: *Straty kultury polskiej 1939–1944*, pod red. A. Ordegi i T. Terleckiego, t. I–II, Glasgow 1945.

³⁸ A. Stebelski, *Czego archiwa polskie żądają od Niemiec i Austrii*, „Przegląd Historyczny”, 1946, t. XXXVI, s. 26–41; A. Rybarski, *Rewindykacja i zabezpieczenie archiwaliów w latach 1945–1947*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 55, 1948, s. 34–39.

wywiezionych przez Niemców na Dolny Śląsk³⁹. Z kolei Władysław Tatar-kiewicz (1886–1980) opracował etyczne zasady rewindykacji i odszkodowań wobec Niemiec⁴⁰, a Waclaw Borowy (1890–1950) sformułował dziewięć tez rewindykacyjnych⁴¹. Oba autorzy podnosili moralne prawo Polski do rekompensaty za zniszczone i zrabowane przez Niemców polskie dobra kultury. Natomiast Witold Suchodolski (1887–1967) starał się wykazać znaczenie strat kulturalnych dla narodu oraz konieczność ich prymatu nad mieniem gospodarczym przy restytucji ze stref okupacyjnych Niemiec i Austrii⁴². Z kolei Adam Stebelski przedstawił ogrom strat archiwów warszawskich w latach drugiej wojny światowej⁴³, a Witold Suchodolski ukazał te zagadnienia w skali całego kraju⁴⁴.

Intensyfikacja badań nad restytucją dóbr kultury na szerszą skalę podjęta została dopiero po przełomie październikowym 1956 roku, gdy wasalna zależność od ZSRR uległa rozluźnieniu. Wówczas wysunięte zostały wobec Moskwy postulaty zwrotu zagarniętych po 17 września 1939 roku archiwaliów, dzieł sztuki i księgozbiorów. Zagadnienie to doczekało się monograficznego opracowania pióra Krystyny Wróbel-Lipowej⁴⁵ z UMCS w Lublinie. Na owe czasy było to spore osiągnięcie badawcze, a narracja – mimo wysokiej oceny recenzenta wydawniczego – poddana została licznym ingerencjom cenzury. Monograficznych opracowań doczekała się także restytucja mienia polskiego ze stref okupacyjnych Niemiec. W 1981 roku ukazało się opracowanie Leszka Gondka (ur. 1939)⁴⁶, w 1983 roku – Henryka Szczer-

³⁹ W. Kieszkowski, *Skladnica muzealna Paulinum i rewindykacja zabytków na Dolnym Śląsku*, w: *Pamiętnik Związku Historyków Sztuki i Kultury*, Warszawa 1948, s. 150–151.

⁴⁰ W. Tatar-kiewicz, *Etyczne podstawy rewindykacji i odszkodowań*, Warszawa 1945.

⁴¹ W. Borowy, *Tezy ogólne w sprawie rewindykacji i odszkodowań z zakresu kultury i sztuki*, Warszawa 1945.

⁴² W. Suchodolski, *Zagadnienie prymatu strat kulturalnych w ogólnym programie odszkodowań*, Warszawa 1945.

⁴³ A. Stebelski, *Archiwa warszawskie po wojnie*, „Przegląd Historyczny”, 1948, t. XXXVII, s. 357–373.

⁴⁴ W. Suchodolski, *Archiwa polskie w obliczu strat poniesionych podczas wojny*, „Przegląd Biblioteczny”, r. 15, 1947, z. 1–2, s. 1–11; idem, *Stan archiwów polskich wobec potrzeb nauki historycznej*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 55, 1948, s. 23–34; idem, *Archiwa polskie za okupacji (1939–1945)*, „Archeion”, 1948, t. XVII, s. 54–83.

⁴⁵ K. Wróbel-Lipowa, *Rewindykacja archiwaliów polskich z ZSRR w latach 1945–1964*, Lublin 1982 (tam szczegółowa literatura).

⁴⁶ L. Gondek, *Polskie misje wojskowe 1945–1949. Polityczno-prawne, ekonomiczne i wojskowe problemy likwidacji skutków wojny na obszarze okupowanych Niemiec*, Warszawa 1981.

bińskiego⁴⁷, a w 1989 roku – Władysława Stępniaaka (ur. 1948)⁴⁸.

Restytucja z pozostałych państw w czasach PRL zasygnalizowana została jedynie w nielicznych artykułach oraz drobnych przyczynkach. Rabunki polskich dóbr kultury przez Szwedów opracował Czesław Pilichowski⁴⁹. W odniesieniu do NRD zagadnienie rewindykacji poruszył Eugeniusz Kobzdej (1925–1990), omawiając zwrot archiwaliów śląskich⁵⁰, a Henryk Lesiński (1923–1994) i Jerzy Podrański (ur. 1942) – akt uzyskanych przez Archiwum Państwowe w Szczecinie⁵¹. Natomiast Henryk Altman (1897–1974) i Wanda Maciejewska (1906–1988) omówili wzajemną wymianę akt między PRL i NRD⁵², a Czesław Skopowski (1906–1991) i Jerzy Śliziński (1920–1988) – rewindykację Archiwum Jednoty Braci Czeskich z Leszna⁵³. Żądania rewindykacyjne wobec RFN (dotyczące archiwaliów krzyżackich zdeponowanych w Getyndze, a pochodzących zarówno z archiwów polskich, jak i z archiwum w Królewcu) zgłosili Andrzej Wojtkowski (1891–1975)⁵⁴ i Marian Biskup (ur. 1922)⁵⁵. Powtórzył je ponad ćwierć wieku później Wła-

⁴⁷ H. Szczerbiński, *Restytucja mienia polskiego z zachodnich stref okupacyjnych Niemiec*, Warszawa 1983.

⁴⁸ W. Stępniaak, *Misja Adama Stebelskiego. Rewindykacja archiwaliów polskich z Niemiec w latach 1945–1949*, Warszawa – Łódź 1989.

⁴⁹ C. Pilichowski, *Z dziejów szwedzkich zaborów bibliotek i archiwów polskich w XVII i XVIII wieku*, „Rocznik Gdański”, 1960, t. XVII–XVIII (1958–1959), s. 127–179.

⁵⁰ E. Kobzdej, *Archiwalia śląskie przekazane archiwum państwowemu we Wrocławiu z Niemieckiej Republiki Demokratycznej*, „Archeion”, 1988, t. LXXXIV, s. 157–163.

⁵¹ H. Lesiński, *Przekazanie akt do Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Szczecinie przez Niemiecką Republikę Demokratyczną*, „Archeion”, 1964, t. XL, s. 303; J. Podrański, *Zasada pertynencji w świetle materiałów archiwum w Szczecinie*, „Archeion”, 1981, t. LXXI, s. 29–48.

⁵² H. Altman, *Protokół o wzajemnym przekazaniu materiałów archiwalnych pomiędzy Polską Rzeczpospolitą Ludową i Niemiecką Republiką Demokratyczną*, „Archeion”, 1961, t. XXXV, s. 160–161; W. Maciejewska, *Wzajemne przekazanie akt przez Niemiecką Republikę Demokratyczną i Polską Rzeczpospolitą Ludową*, „Archeion”, 1962, t. XXXVIII, s. 309–310.

⁵³ C. Skopowski, *Zwrot Archiwum Unitatis (Braci Czeskich) z Leszna*, „Archeion”, 1962, t. XXXVII, s. 293–294; J. Śliziński, *Jak rewindykowano archiwum Jednoty Braci Czeskich z Leszna*, „Jednota”, r. 5, 1961, nr 10, s. 222–224; idem, *Odnalezienie i rewindykacja zaginionego Archiwum Jednoty Braci Czeskich z Leszna*, „Slavia Occidentalis”, 1962, t. XXII, s. 337–338.

⁵⁴ A. Wojtkowski, *W sprawie wydania Polsce dokumentów krzyżackich*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie”, 1959, nr 4 (66), s. 448–468.

⁵⁵ M. Biskup, *Archiwalia krzyżackie w Getyndze*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 66, 1959, nr 1, s. 316–318.

dysław Stępiak⁵⁶, a Antoni Podleś (1934–1997) skupił uwagę na losach Pontyfikału Płockiego⁵⁷.

Rewindykacja z Czechosłowacji zasygnalizowana została przez Michała Antonowa (1903–1985)⁵⁸ i Andrzeja Derenia (1908–1984)⁵⁹. Z kolei Piotr Bańkowski (1885–1976) omówił zwrot polskich dóbr kultury z Kanady⁶⁰, a Tadeusz Walichnowski (1928–2005) zasygnalizował rewindykację z Francji⁶¹. Natomiast Henryk Altman opisał zwrot przez władze polskie do Holandii archiwaliów wywiezionych przez Niemców w czasie drugiej wojny światowej i zdeponowanych na ziemiach polskich⁶².

Historiografia polska nie mogąc nieskrępowanie zająć się zagadnieniami rewindykacji z sąsiadami PRL, powróciła do badań nad okresem międzywojennym i drugiej wojną światową⁶³. Wówczas polsko-niemiecko-gdański spór o archiwalia opracowali Marcin Dragan (1882–1966)⁶⁴ i Czesław Biernat

⁵⁶ W. Stępiak, *Z działalności AGAD w latach 1947–1949. Starania o przejęcie byłego Archiwum Królewieckiego*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 1988, t. II, s. 73–97; idem, *Żądania rewindykacyjne archiwów polskich wobec Niemiec*, „Archiwista Polski”, r. II, 1997, nr 2 (6), s. 32–38.

⁵⁷ A. Podleś, *Polonicum odnalezione w Bayerisches Staatsbibliothek w Monachium. Pontyfikał płocki Mspl. 29 (CLM 28938) z XII stulecia*, „Studia Źródłoznawcze”, 1983, t. XXVIII, s. 173–181.

⁵⁸ M. Antonów, *Wzajemne przekazanie archiwaliów przez Czechosłowacką Republikę Socjalistyczną i Polską Rzeczpospolitą Ludową*, „Archeion”, 1964, t. XL, s. 301–303.

⁵⁹ A. Dereń, *Archiwalia śląskie rewindykowane z Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej*, „Sobótka”, r. 18, 1963, nr 4, s. 532–534.

⁶⁰ P. Bańkowski, *Zwrot przez rząd kanadyjski zabytków kulturalnych*, „Archeion”, 1959, t. XXXI, s. 167–168.

⁶¹ T. Walichnowski, *Kierunki rozwoju archiwistyki polskiej*, Warszawa – Łódź 1979, s. 131–133.

⁶² H. Altman, *Przekazanie przez władze polskie cennych materiałów archiwalnych do Holandii*, „Archeion”, 1957, t. XXVII, s. 334–355.

⁶³ W kwietniu 1970 roku odbyła się w Warszawie konferencja naukowa nt. „Stan i perspektywy badań w zakresie zbrodni hitlerowskich 1939–1945” (druk: Warszawa 1973), zorganizowana przez Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Zagadnieniom dóbr kultury poświęcone były następujące wystąpienia: „Straty w archiwach polskich w czasie II wojny światowej” (Irena Koberdowa); „Bibliografia komentowana prac na temat stanu badań nad hitlerowską polityką grabieży dzieł sztuki i niszczenia zabytków” (Stefan Kozakiewicz); „Stan badań nad hitlerowską polityką grabieży i niszczenia dzieł sztuki oraz zabytków” (Stanisław Lorentz); „O zniszczeniach wojennych Archiwum Akt Nowych, o materiałach do dziejów okupacji hitlerowskiej i stratach wojennych” (Mieczysław Motas); „Stan badań nad stratami w nauce i kulturze polskiej” (Edward Serwański); „Z badań nad problematyką strat wojennych w bibliotekach polskich” (Jan Zachwatowicz); „Straty w dziedzinie rękopisów” (Jerzy Zathey).

⁶⁴ M. Dragan, *Polsko-gdański-niemiecki spór archiwalny w okresie międzywojennym*, „Archeion”, 1963, t. XXXIX, s. 165–203.

(ur. 1925)⁶⁵. Po ćwierćwieczu do zagadnienia tego powróciła Irena Mamczak-Gadkowska (ur. 1952) w monografii poświęconej twórcy polskiej służby archiwalnej – Józefowi Paczkowskiemu⁶⁶, a następnie dziejom archiwów państwowych⁶⁷.

Starty wojenne w archiwach i bibliotekach warszawskich w latach 1939–1945 (ale tylko w odniesieniu do polityki okupanta niemieckiego) ukazały się w trzytomowym wydawnictwie Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych⁶⁸. Natomiast pod redakcją wieloletniego dyrektora Muzeum Narodowego w Warszawie Stanisława Lorentza w 1970 roku opublikowano dwa obszerne tomy poświęcone stratom polskich dzieł sztuki w czasie drugiej wojny światowej w odniesieniu do Niemiec⁶⁹, poprzedzone dwoma opracowaniami z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych⁷⁰, a także cenne prace zbiorowe pod redakcją Stanisława Pazyry (1904–1971)⁷¹ i Czesława Pilichowskiego⁷². Szczegółowego opracowania doczekały się losy wojenne Zamku Królewskiego w Warszawie⁷³, jak również rola, jaką w jego odbudowie odegrał prof. Stanisław Lorentz⁷⁴ oraz pierwszy dyrektor

⁶⁵ C. Biernat, *Spór archiwalny polsko-gdańsko-niemiecki w okresie międzywojennym (1919–1939)*, Warszawa 1969.

⁶⁶ I. Mamczak-Gadkowska, *Józef Paczkowski i jego wkład w budowę polskiej służby archiwalnej*, Warszawa – Łódź 1990.

⁶⁷ I. Mamczak-Gadkowska, *Archiwa państwowe w II Rzeczypospolitej*, Poznań 2006.

⁶⁸ *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. I: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, pod red. A. Stebelskiego, Warszawa 1957; t. II: *Archiwa porozbiorowe i najnowsze*, pod red. K. Konarskiego, Warszawa 1956; t. III: *Biblioteki*, pod red. P. Bańkowskiego, Warszawa 1955.

⁶⁹ *Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945*, pod red. S. Lorentza, t. I–II, Warszawa 1970.

⁷⁰ *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rzemiosła artystycznego*, pod red. W. Tomkiewicz, K. Sroczyńskiej, S. E. Nahlika, t. I–II, Warszawa 1953; *Straty wojenne Polski w latach 1939–1945*, Poznań – Warszawa 1960.

⁷¹ *Z dziejów książki polskiej w czasie II wojny światowej*, pod red. S. Pazyry, Warszawa 1970.

⁷² *Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, pod red. C. Pilichowskiego, Warszawa 1980.

⁷³ S. Lorentz, *Walka o Zamek 1939–1980. Zamek Królewski w Warszawie*, Warszawa 1986; A. Rottermund, *Pamiętki Zamku Królewskiego w Warszawie*. Wstęp: S. Lorentz, wyd. III uzup., Warszawa 1976; idem, *The Royal castle in Warsaw. The Interior*, „The International Journal of Museum Management and Curatorship”, 1982, nr 1, s. 21–39.

⁷⁴ A. Rottermund, *Stanisław Lorentz as an Authority on Polish Art of the Enlightenment*, „Bulletin du Musée National de Varsovie”, 1991, nr 1, s. 5–20.

Zamku – prof. Aleksander Gieysztor (1916–1999)⁷⁵.

Z kolei Wojciech Zyśko i Mieczysław Motas omówili funkcjonowanie niemieckiej służby archiwalnej w Generalnym Gubernatorstwie⁷⁶, a Marek Stażewski ogłosił monografię poświęconą niemieckiej polityce archiwalnej na ziemiach włączonych do Rzeszy⁷⁷. Natomiast badacz kanadyjski pochodzenia niemieckiego, Michael H. Kater (ur. 1937) wydał w 1974 roku monumentalną (i bardzo kontrowersyjną w interpretacji) pracę o zło-wieszczco brzmiącym tytule oraz niewinnym, a nawet bałamutnym pod-tytule, która ukazała niemiecką politykę grabieży dóbr kultury w okupo-wanej Europie⁷⁸.

Jednak dopiero po 12 września 1989 roku, gdy narodziła się Trzecia Rzeczypospolita oraz uległa likwidacji cenzura, możliwe stało się podjęcie nieskrępowanych badań nad rabunkiem polskich archiwaliów, dzieł sztuki i księgozbiorów w latach drugiej wojny światowej i bezpośrednio po niej.

Ukazano także stan bibliotek II Rzeczypospolitej i ich straty wojenne⁷⁹ oraz stan zabytków na jej kresach wschodnich⁸⁰. Mniej miejsca poświęcono – w stosunku do czasów Polski Ludowej – zagadnieniom niemieckiej polityki okupacyjnej wobec dóbr kultury, wieńcząc je jedynie monografią dotyczącą bibliotek krakowskich⁸¹, a także wykazami strat wojennych w dziedzinie

⁷⁵ A. Rottermund, *Aleksander Gieysztor – pierwszy dyrektor odbudowanego Zamku Królewskiego w Warszawie*, „Kronika Zamkowa”, 1999, nr 1 (37), s. 10–16.

⁷⁶ W. Zyśko, *Niemiecki Urząd Archiwalny w Lublinie w latach 1939–1944 i jego nadzór nad działalnością Archiwum Państwowego*, „Archeion”, 1975, t. LXIII, s. 19–44; M. Motas, *Hitlerowski Zarząd Archiwalny w Polsce w latach 1939–1945*, w: *Zbrodnie i sprawy...*, s. 744–751.

⁷⁷ M. Stażewski, *Niemiecka polityka archiwalna za ziemiach polskich włączonych do Rzeszy (1939–1945)*, Warszawa – Łódź 1991.

⁷⁸ M. H. Kater, *Das „Ahnenerbe” der SS (1935–1945). Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*, Stuttgart 1974.

⁷⁹ U. Paszkiewicz, *Rękopiśmienne inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1553–1939)*, Warszawa 1996; eadem, *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 r. Suplement 1*, Warszawa 2000; *Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Informator*, pod red. B. Bieńkowskiej, Warszawa 1998; *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 r. Wstępny raport o stanie wiedzy*, cz. I–III, pod red. A. Mężyńskiego, Warszawa 1994.

⁸⁰ *Monumenta varis Radivillorum. Wyposażenie zamku nieświeckiego w świetle źródeł archiwalnych*, opracował: T. Bernatowicz, Warszawa 1998; *Zabytki dawnego województwa stanisławowskiego. Wykaz z lat 1921–1939*, pod red. R. Brykowskiego i G. Ruszczyk, Warszawa 1998.

⁸¹ P. Lechowski, *Biblioteki Krakowa w okresie okupacji niemieckiej 1939–1945*, Kraków 1999.

dział sztuki⁸². Losy polskiego mienia kulturalnego w latach drugiej wojny światowej i po jej zakończeniu opracował Cezariusz Skuza⁸³, a starania o uzyskanie lwowskich dóbr kultury – Maciej Matwiejów (ur. 1958)⁸⁴. W odniesieniu do Niemieckiej Republiki Demokratycznej proces rewindykacji ukazał Władysław Stępiak⁸⁵. Zagadnienia te zostały podsumowane w materiałach III Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich⁸⁶. Z kolei Edward Kołodziej rejestrował polonika w Londynie i Koblencji⁸⁷. Poszukiwania poloników nie tylko w państwach sąsiadujących z Polską, lecz także poza Europą po 1989 roku skupiały szczególną uwagę archiwistów, bibliotekarzy i muzealników. Zaowocowało to pracą zbiorową pod redakcją Darii Nałęcz (ur. 1950) – w latach 1996–2006 naczelnego dyrektora Archiwów Państwowych RP⁸⁸. Również bezcenne są efekty cyklu konferencji organizowanych od 1996 roku przez NDAP, a poświęconych zasobom archiwalnym w państwach Europy Środkowej i Wschodniej⁸⁹. Sporo informacji o polonikach na obszarze byłego ZSRR zawierają także monumentalne publikacje Patrici Kennedy-Grimsted⁹⁰. Obszernego omówienia poloników w świecie

⁸² *Straty wojenne. Malarstwo polskie. Obrazy olejne, pastele, akwarele utracone w latach 1939–1945*, opracowały: A. Tyczyńska i K. Znojewska, Warszawa 1998.

⁸³ C. Skuza, *Odzyskanie mienia polskiego po II wojnie światowej*, Piła 1992; idem, *Wojenne i powojenne losy polskich skarbów narodowych*, Toruń 1994.

⁸⁴ M. Matwiejów, *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945–1948*, Wrocław 1996; idem, *Muzea lwowskie w latach 1939–1945 i sprawa ich rewindykacji przez Polskę po II wojnie światowej*, „Muzealnictwo”, 1997, t. XXXIX, s. 18–30; idem, *Status Zakładu Narodowego im. Ossolińskich w latach 1939–1946*, w: *Idea Europy i Polski w XIX wieku*, Wrocław 1999; idem, *Zakład Narodowy imienia Ossolińskich w latach 1939–1946*, Wrocław 2003.

⁸⁵ W. Stępiak, *Z dziejów rewindykacji. Współpraca między PRL a NRD w zakresie wymiany archiwaliów*, „Archiwista Polski”, r. IV, 1999, nr 4 (16), s. 44–47.

⁸⁶ *Archiwa polskie wobec wyzwań XXI wieku. Pamiętnik III Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich. Toruń 2–4 wrzesień 1997*, pod red. D. Nałęcz, t. I, Radom 1997.

⁸⁷ E. Kołodziej, *Archiwalia w Instytucie Polskim i Muzeum im. Gen. Władysława Sikorskiego w Londynie*, „Archeion”, 1995, t. XCV, s. 103–115; idem, *Polonika w Bundesarchiv*, „Archeion”, 1998, t. XCIX, s. 123–137.

⁸⁸ *Ślady polskości. Polonia i emigracja w świetle badań i źródeł historycznych*, pod red. D. Nałęcz, Warszawa 1999.

⁸⁹ *Sbornik materiałów po międzynarodowej konferencji „Archiwy bywalszych komunistycznych partii w stranach centralnej i wostocznoj Jewropy”*, pod red. J. Skowronka, Warszawa 1996; *Archiwa Europy Środkowej i Wschodniej w dobie przekształceń prawnoustrojowych*, pod red. B. Woszczyńskiego, Warszawa 1997; *The Common Archival Heritage of States and Nations of Central and Eastern Europe*, pod red. W. Stępiaka, Warszawa 1998.

⁹⁰ P. Kennedy-Grimsted, *Archives and Manuscript Repositories in the USSR. Moscow and Leningrad*, Princeton – New Jersey 1972; eadem, *Archives and Manuscript Repositories in the SSSR. Estonia, Latvia, Lithuania and Belarussia*, Princeton – New Jersey 1981;

dokonał Dariusz Matelski (ur. 1963), wykorzystując liczne sprawozdania archiwistów, bibliotekarzy i muzealników z ich peregrynacji po wszystkich kontynentach⁹¹.

Osobne zagadnienie stanowią rozważania dotyczące restytucji dóbr kultury w prawodawstwie międzynarodowym. Pierwszym ważkim opracowaniem na ten temat była publikacja Cezarego Berezowskiego (1898–1970)⁹². Następnie zagadnienie to kontynuował Stanisław Edward Nahlik (1911–1991)⁹³ i Władysław Sieroszewski (1900–1996)⁹⁴ oraz Marian Flemming (1920–2000)⁹⁵, Jerzy Tyranowski (ur. 1942)⁹⁶ i Halina Nieć (1950–2003)⁹⁷. W latach siedemdziesiątych ukazał się wybór dokumentów poświęconych tej problematyce⁹⁸.

Restytucji dzieł sztuki swoje badania poświęcił Wojciech Kowalski (ur. 1950). Początkowo uwagę skupił razem z Haliną Nieć na założeniach prawnej ochrony dziedzictwa architektonicznego⁹⁹, by następnie opracować zagadnienia dotyczące likwidacji skutków wojny w dziedzinie kultury¹⁰⁰ oraz skupić uwagę na zagadnieniach dotyczących restytucji dzieł sztuki w prawie

eadem, *The Lithuanian Metrica in Moscow and Warsaw. Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania*, Cambridge – Massachusetts 1984; eadem, *Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*, Cambridge – Massachusetts 2001.

⁹¹ Zob. D. Matelski, *Polonica w świecie – poszukiwania badaczy polskich po „Polskim Październiku” 1956 roku*, „Colloquia Theologica Adalbertina”, t. 18, 2006, s. 7–38.

⁹² C. Berezowski, *Ochrona prawno-międzynarodowa zabytków i dzieł sztuki w czasie wojny*, Warszawa 1948.

⁹³ S. E. Nahlik, *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Wrocław – Kraków 1958; idem, *Międzynarodowa ochrona dóbr kulturalnych. Zbiór tekstów*, Warszawa 1962.

⁹⁴ W. Sieroszewski, *Ochrona prawna dóbr kultury na forum międzynarodowym w świetle legislacji UNESCO*, Warszawa 1974.

⁹⁵ M. Flemming, *Międzynarodowe prawo wojenne. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1978.

⁹⁶ J. Tyranowski, *Sukcesja państw a traktaty w sprawie granic*, Poznań 1979.

⁹⁷ H. Nieć, *Ojczyzna dzieła sztuki. Międzynarodowa ochrona integralności narodowej spuścizny kulturalnej*, Warszawa – Kraków 1980.

⁹⁸ B. Franczyk, K. Staszko, *Sprawa restytucji i rewindykacji mienia po II wojnie światowej. Wybór dokumentów*, Warszawa 1972. Zob. także: J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, passim.

⁹⁹ H. Nieć, W. Kowalski, *Założenia polskiej koncepcji prawnej ochrony dziedzictwa architektonicznego*, Kraków 1986. Zob. także: J. S. Pasierb, *Ochrona zabytków sztuki sakralnej*, Warszawa 1995.

¹⁰⁰ W. Kowalski, *Likwidacja skutków wojny w dziedzinie kultury*, Warszawa 1990; idem, *Likwidacja skutków II wojny światowej w dziedzinie kultury*, Warszawa 1994; idem, *Straty wojenne muzeów w Polsce. Czy to już historia?*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 1994, t. LXIII.

międzynarodowym¹⁰¹, a także działalności na tym polu Karola Estreichera (1906–1984)¹⁰² i Władysława Tomkiewicza (1899–1982)¹⁰³.

Przynależność terytorialna archiwaliów w prawie międzynarodowym podniesiona została w latach siedemdziesiątych przez ówczesnego naczelnego dyrektora Archiwów Państwowych Tadeusza Walichnowskiego¹⁰⁴. Następnie zagadnieniami tymi – z wyjątkiem artykułu Andrzeja Tomczaka¹⁰⁵ – zajmował się spośród archiwistów polskich jedynie Władysław Stępiak. Początkowo skupił on swoją uwagę na ukazaniu osiągnięć poprzedników w tej problematyce¹⁰⁶. Następnie omówił rozmieszczenie archiwaliów polskich w zbiorach państw obcych¹⁰⁷ oraz miejsce archiwaliów w polskim systemie ochrony dóbr kultury¹⁰⁸. W 1985 roku omówiona została Konwencja Wiedeńska z 1983 roku *O sukcesji państw dotyczącej mienia państwowego, archiwaliów i długów*¹⁰⁹. Badania szczegółowe w 1989 roku zwieńczone zostały monograficznym opracowaniem tych zagadnień¹¹⁰. Zagadnienia te poruszył

¹⁰¹ W. Kowalski, *Restytucja dzieł sztuki. Studium z dziedziny prawa międzynarodowego*, Katowice 1993; idem, *Repatriacja dóbr kultury w sytuacji cesji terytorialnej i rozpadu państw wielonarodowych*, Warszawa 1998; idem, *Sytuacja prawna poniemieckich zbiorów bibliotecznych w Polsce*, „Przegląd Biblioteczny”, r. LXV, 1997, z. 1; idem, *Repatriation of Cultural Property following a Cession of Territory or Dissolution of Multinational States*, „Art, Antiquity and Law”, 2001, vol. VI, z. 2.

¹⁰² W. Kowalski, *Udział Karola Estreichera w alianckich przygotowaniach do restytucji dzieł sztuki zagrabionych w czasie II wojny światowej*, „Muzealnictwo”, 1986, t. XXX, s. 24–34; idem, *Działalność restytucyjna Karola Estreichera po zakończeniu II wojny światowej*, „Muzealnictwo”, 1988, t. XXXI, s. 3–12.

¹⁰³ W. Kowalski, *Władysław Tomkiewicz jako teoretyk i praktyk likwidacji skutków wojny w dziedzinie kultury*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1992, nr 4.

¹⁰⁴ T. Walichnowski, *Przynależność terytorialna archiwaliów w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 1977; idem, *Problemy rewindykacji i restytucji dóbr kulturalnych, w: Polska i świat. Studia nad prawem międzynarodowym i współczesnymi stosunkami międzynarodowymi*, pod red. H. Olszewskiego, Poznań 1978, s. 573–581.

¹⁰⁵ A. Tomczak, *Archiwalna zasada pertynencji terytorialnej a rozmieszczenie zasobu w archiwach polskich*, „Archeion”, 1979, t. LXVII, s. 7–23. Zob. idem: *Studia Historico-Archivistica*, Toruń 2002, s. 253–268.

¹⁰⁶ W. Stępiak, *Problemy międzynarodowego prawa archiwalnego w dorobku archiwistyki polskiej*, „Archeion”, 1979, t. LXIX, s. 57–77.

¹⁰⁷ W. Stępiak, *Archiwalia polskie w zbiorach państw obcych*, „Sprawy Międzynarodowe”, 1984, nr 12, s. 121–138.

¹⁰⁸ W. Stępiak, *Archiwalia w polskim systemie prawnym ochrony dóbr kultury*, „Archeion”, 1987, t. LXXXII, s. 63–76.

¹⁰⁹ W. Stępiak, *Klauzule archiwalne Konwencji Wiedeńskiej z dnia 8 kwietnia 1983 roku*, „Archeion”, 1985, t. LXXIX, s. 5–38.

¹¹⁰ W. Stępiak, *Sukcesja państw dotycząca archiwaliów*, Warszawa – Łódź 1989.

także Bronisław Pasierb (ur. 1934) podczas omawiania przygotowań do pokoju z Niemcami po pierwszej i drugiej wojnie światowej¹¹¹.

Na początku XXI wieku – po dziesięciu latach badań – zaczęły ukazywać się publikacje Dariusza Matelskiego z Instytutu Historii UAM w Poznaniu poświęcone grabieży i restytucji polskich dóbr kultury w latach drugiej wojny światowej i prób ich restytucji po 1945 roku. W pierwszej kolejności zwrócił on uwagę na stan historiografii polskiej¹¹² i straty poniesione we wrześniu 1939 roku¹¹³. Następnie opracował losy polskich dóbr kultury w ZSRR, publikując badania cząstkowe poświęcone rewindykacji w latach II Rzeczypospolitej¹¹⁴, polityce okupanta radzieckiego w latach 1939–1941¹¹⁵, rewindykacji z ZSRR po drugiej wojnie światowej¹¹⁶ oraz opracowanie monograficzne¹¹⁷. Kolejnym obszarem badań tego autora stała się polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury. Opracowano wówczas teksty poświęcone: sporowi archiwalnemu między Drugą Rzeczypospolitą a Niemcami i Wolnym Miastem Gdańskim¹¹⁸, okupacji ziem polskich¹¹⁹, przygotowaniom władz polskich w Londynie w la-

¹¹¹ B. Pasierb, *Polskie prace przygotowawcze do Traktatu Pokojowego z Niemcami 1916–1948. Instytucje – ludzie – problemy*, Wrocław 1996.

¹¹² D. Matelski, *Restytucja polskich dóbr kultury w historiografii*, „Archiwista Polski”, 2003, nr 1 (29), s. 21–34.

¹¹³ D. Matelski, *Ewakuacja i straty dóbr kultury zachodniej i centralnej Polski w 1939 roku*, „Zapiski Historyczne”, t. LXVIII, 2003, z. 1, s. 59–78.

¹¹⁴ D. Matelski, *Rewindykacja polskich dóbr kultury z Rosji Radzieckiej i ZSRR (1921–1939)*, „Przegląd Wschodni”, t. IX, 2002, nr 2 (30), s. 387–405.

¹¹⁵ D. Matelski, *Polityka okupantów wobec polskich dóbr kultury na kresach wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej w latach II wojny światowej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 82 (2004–2005), s. 143–176; idem, *Grabież kościelnych dóbr kultury na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim (od najazdu moskiewskiego 1654 r. do zakończenia II wojny światowej)*, w: *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań. Księga dedykowana ks. prof. Tadeuszowi Krahelowi*, pod red. M. Kiełlińskiego, K. Zychowicza, W. Śleszyńskiego, Białystok 2005 (druk 2006), s. 75–100.

¹¹⁶ D. Matelski, *Rewindykacja polskich dóbr kultury z ZSRR (1945–1991)*, w: *Z dziejów Rosji i Polski w XX wieku. Księga dedykowana Profesorowi Richardowi Pipesowi*, pod red. H. Kocója, R. Małka i M. Szczerbińskiego, Gorzów Wielkopolski 2006, s. 339–360.

¹¹⁷ D. Matelski, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR*, Poznań 2003.

¹¹⁸ D. Matelski, *Spór o dobra kultury między II Rzeczypospolitą a Niemcami i Wolnym Miastem Gdańskim w latach 1919–1939*, „Rocznik Polsko-Niemiecki”, t. 16 (w druku); idem, *Negocjacje restytucyjne Drugiej Rzeczypospolitej z państwami ościennymi w sprawie dóbr kultury*, w: *Polska dyplomacja kulturalna po roku 1918. Osiągnięcia – potrzeby – perspektywy*, pod red. A. Koseskiego i A. Stawarza, Warszawa – Pułtusk 2006 (druk 2007), s. 19–65.

¹¹⁹ D. Matelski, *Polskie dobra kultury pod okupacją niemiecką (1939–1945)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, 2003, t. XXVI, s. 285–332; idem, *Polityka okupanta niemieckiego wobec polskich dóbr kultury (1939–1945)*, „Archiwa, Biblioteki

tach 1939–1945 do rewindykacji po wojnie¹²⁰, rewindykacji ze stref okupacyjnych Niemiec¹²¹ oraz z RFN¹²² i NRD¹²³ – by w 2005 roku zwieńczyć to zagadnienie monografią¹²⁴. Podjął on także badania nad restytucją polskich dóbr kultury z Austrii¹²⁵, Francji¹²⁶, Kanady¹²⁷, Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej¹²⁸ oraz z państw sukcesyjnych ZSRR – z Białorusi, Litwy, Rosji i Ukrainy¹²⁹, a także zagadnieniu restytucji dóbr kultury

i Muzea Kościelne”, t. 80 (2003), 2004, s. 203–248; idem, *Grabież dóbr kultury w Wielkopolsce w latach 1939–1945*, w: *Polska – Europa – Świat w XX wieku. Studia i szkice ofiarowane Profesorowi Włodzimierzowi Bonusiakowi w czterdziestolecie Jego pracy twórczej*, pod red. W. Wierzbieńca, Rzeszów 2005, s. 667–689; idem, *Losy Bursztynowej Komnaty podczas drugiej wojny światowej – mity i rzeczywistość*, w: *Historia i bibliologia*, pod red. J. Farysia i M. Szczerbińskiego, Gorzów Wielkopolski 2005, s. 375–384.

¹²⁰ D. Matelski, *Przygotowania rządu RP na uchodźstwie do restytucji dóbr kultury polskiej zagrabionych przez okupantów w latach 1939–1945*, w: *Historia i archiwistyka. Studia z dziejów Polski, Polonii i archiwistyki. Księga dedykowana doktorowi Romanowi Nirowi*, pod red. J. Farysia, D. A. Rymara i M. Szczerbińskiego, Gorzów Wielkopolski 2004, s. 279–304.

¹²¹ D. Matelski, *Restytucja polskich dóbr kultury ze stref okupacyjnych Niemiec*, „Przegląd Zachodniopomorski”, r. XVIII (XLVII), 2003, z. 4, s. 59–82.

¹²² D. Matelski, *Spór o dobra kultury między RFN i Polską*, „Rocznik Polsko-Niemiecki”, 2003, t. X, s. 9–34; idem, *Zabiegi o restytucję poloników z RFN*, „Przegląd Bydgoski”, r. XIV, 2003, s. 31–48.

¹²³ D. Matelski, *Rewindykacja polskich dóbr kultury z NRD*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archivalny”, 2003, z. 10, s. 255–264; idem, *Restytucja poloników z Niemieckiej Republiki Demokratycznej*, „Rocznik Polsko-Niemiecki”, t. 11 (2003), Warszawa 2004, s. 35–58.

¹²⁴ D. Matelski, *Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku*, Toruń 2005 (wyd. II poprawione, Toruń 2007).

¹²⁵ D. Matelski, *Polonika w Austrii po roku 1918 i próby ich restytucji*, „Archiwista Polski”, r. X, 2005, nr 1 (37), s. 7–30.

¹²⁶ D. Matelski, *Repatriacja polskich dóbr kultury i polonika we Francji*, w: *Nadzieje – złudzenia – rzeczywistość. Studia z historii Polski XX wieku. Księga dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Wyrwie*, pod red. W. Hładkiewicza i M. Szczerbińskiego, Gorzów Wielkopolski 2004, s. 307–316.

¹²⁷ D. Matelski, *Repatriacja polskich dóbr kultury z Kanady*, w: *Pokolenia spełnionego czynu. Studia z dziejów Polski i Polaków w kraju i na obczyźnie w XX wieku. Dedykowane Profesorowi Józefowi Garlińskiemu*, pod red. J. Farysia, R. Nira i M. Szczerbińskiego, Gorzów Wielkopolski 2004, s. 349–356.

¹²⁸ D. Matelski, *Rewindykacja i repartycja polskich dóbr kultury oraz polonika w Stanach Zjednoczonych Ameryki*, w: *Studia z dziejów Polski i Europy w XIX i XX wieku. Księga dedykowana Profesorowi Piotrowi Stefanowi Wandyczowi*, pod red. J. Farysia, R. Nira i M. Szczerbińskiego, Gorzów Wielkopolski 2004, s. 521–527.

¹²⁹ D. Matelski, *Restytucja poloników z Białorusi, Ukrainy i Litwy za [czasów] Trzeciej Rzeczypospolitej*, „Studia Podlaskie”, t. XII, Białystok 2002, s. 127–171; idem, *Starania i zabiegi o restytucję poloników z Rosji w latach Trzeciej Rzeczypospolitej*, „Przegląd Nauk Historycznych”, Łódź 2003, nr 1 (3), s. 169–205.

w stosunkach międzynarodowych i układach Polski z sąsiadami¹³⁰. Zagadnienia te poruszone zostały również w obszernej monografii dotyczącej problemów restytucji polskich dóbr kultury od końca XVI do początku XXI wieku¹³¹.

Polish cultural heritage during and after World War II in historiography

Summary

Already in autumn 1939 departments of Polish government in exile started works aiming at cataloguing losses suffered in consequence of warfare and the Occupants' policy (they were done by archivists, librarians, museum employees and art historians involved in the activity of Polish underground State). The total summary of the enormity of plunder and losses inflicted by the Occupants of Poland in 1939–1944 in the scope of cultural property was made in London upon the request of Polish government in exile by the team of experts led by Karol Estreicher (1906–1984). This subject was also discussed by national magazines straight after the War. The intensification of research on the restitution of cultural property on a wider scale was initiated only after the October Crisis of 1956 when the vassal dependence on USSR slackened. Then postulates to return the archives, works of art and book collections that had been seized after 17th September, 1939 were put forward to Moscow. The restitution from other countries during the times of the People's Republic of Poland was only signaled in very few articles and minor contributions. Unable to deal freely with the issues of revindication with the PRL's neighbors, Polish historiography returned to research on the interwar period and World War II. However, only after 12th September, 1989, when the III Republic of Poland was born and censorship was liquidated, it was possible to commence free research on the plunder of Polish archives, works of art and book collections during World War II and directly after it.

¹³⁰ D. Matelski, *Restytucja polskich dóbr kultury w stosunkach międzynarodowych*, „Sprawy Międzynarodowe”, 2003, nr 2 (LVI), s. 130–155; idem, *Restitution of Polish Cultural Values in International Relations*, „The Polish Quarterly of International Affairs”, 2003, vol. 12, nr 2, s. 126–151; idem, *Restytucja polskich dóbr kultury w prawodawstwie międzynarodowym i układach Polski z sąsiadami*, w: *Polska i jej wschodni sąsiedzi w XX wieku. Studia i materiały. Ofiarowane prof. Michałowi Gnatowskiemu*, pod red. H. Konopki i D. Boćkowskiego, Białystok 2004, s. 533–575.

¹³¹ D. Matelski, *Problemy restytucji polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, Poznań 2003; wyd. II poprawione, uzupełnione i poszerzone pt. *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, t. I–II, Kraków 2006.

**Судьба польского культурного наследия
в годы второй мировой войны и после ее окончания в историографии
Резюме**

Уже осенью 1939 г. отделения польского эмиграционного правительства начали работу по составлению каталога потерь, понесенных в результате военных действий, а затем политики оккупантов (проводили ее участвующие в деятельности польского подпольного государства архивисты, библиотекари, музееведы и историки искусства). Суммарный перечень огромного количества грабежей и потерь, причиненных оккупантами Польши в 1939–1944 гг. в области культурных ценностей был составлен в Лондоне по поручению польского эмиграционного правительства коллективом экспертов во главе с Карлом Эстрайхером (1906–1984). Тема обсуждалась тоже в отечественных журналах непосредственно после войны. Интенсификация исследований реституции культурных ценностей в широком масштабе была предпринята лишь после октябрьского перелома 1956 г., когда вассальная зависимость от СССР подверглась ослаблению. В то время по отношению к Москве были выдвинуты требования возвращения архивных материалов, произведений искусства и собраний книг, захваченных после 17 сентября 1939 г. Реституция из остальных государств во времена ПНР была отмечена лишь в немногочисленных статьях и небольших дополнительных материалах. Польская историография, не имея возможности свободно заниматься вопросами возврата имущества от соседей ПНР, вернулась к исследованиям межвоенного периода и второй мировой войны. Однако лишь после 12 сентября 1989 г., когда родилась третья Речь Посполита и было ликвидирована цензура, стало возможным предпринятие свободных исследований грабежа польских архивных материалов, произведений искусства и собраний книг в годы второй мировой войны и непосредственно после ее окончания.